

СЛАВІСТИКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ А. І. СТЕПОВИЧА З НАЛАГОДЖЕННЯ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ З УЧЕНИМИ ЮГОСЛАВІЙ У 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Г. В. Саган

Саган, Г. В. Славистика в радянській Україні та діяльність А. І. Степовича з налагодження наукових зв'язків з ученими Югославії у 20–30-ті роки ХХ ст.

У статті вивчаються маловідомі сторінки діяльності українського вченого А. І. Степовича, який жив і працював у Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Основна увага приділена вивченню питань діяльності А. І. Степовича з налагодження наукових контактів з югослов'янськими вченими. Дослідження проведено за матеріалами архівних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: наукові зв'язки, югослов'янські вчені, славистика.

Саган, Г. В. Славистика в советской Украине и деятельность А. И. Степовича по налаживанию научных связей с учеными Югославии в 20–30-е годы ХХ в.

В статье исследуются малоизвестные страницы деятельности украинского ученого А. И. Степовича, который жил и работал в Киеве в конце ХІХ – начале ХХ в. Главное внимание обращено на изучение вопросов деятельности А. И. Степовича по формированию им научных контактов с югославянскими учеными. Исследование осуществлено на материалах архивных источников Института рукописи НБУ имени В. И. Вернадского.

Ключевые слова: научные связи, югославянские ученые, славистика.

Sagan, G. V. Slavic Studies in Soviet Ukraine and activity of A. I. Stepovych to establish research links with scientists from Yugoslavia in the 20s-30s of the twentieth century

The article studies the little-known pages of the activities of the Ukrainian scientist A. I. Stepovych who lived and worked in Kiev at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. The particular attention is paid to studying the activities of A. I. Stepovych in establishing scientific contacts with Yugoslavian scholars. The research has been carried out on the basis of the archive materials of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskiy.

Keywords: scientific contacts, Yugoslavian scholars, Slavic studies.

Вищим школам Югославського королівства у 20–30-ті роки ХХ ст. дуже важко було спілкуватися з ученими радянської України. Пояснення такої ситуації знаходилося в ідеологічній площині – більшовицька влада, як вважали її ідеологи, не могла мати контактів із монархією. За таких обставин навіть ВНЗ, за «відсутності потреби», почали згортати ту науково-викладацьку діяльність, яка була пов'язана зі славистикою.

Тому ми можемо говорити лише про фрагментарні зв'язки югославських та українських учених, які існували до тих пір, поки в Україні розвивалася славистика. Саме когорта вчених, сферою наукових інтересів яких було слов'янознавство, підтримувала контакти з югославськими колегами. З приходом радянської влади в Україні ще певний час в окремих університетах країни вдавалося втримати хоч якийсь рівень вивчення та дослідження мов, історій, традицій окремих слов'янських народів. Найбільшим осередком славистики до розформування у 1920 р. залишався Київський університет, викладачі якого продовжували традиції славистичних викладів і досліджень, що сягали 30-х років ХІХ ст.

У добу Української Народної Республіки та Української держави, незважаючи на важкі умови праці та побуту викладачів, в університеті продовжували читатися, поряд з іншими предметами, і курси зі слов'янознавства: «Історія слов'ян», «Історія болгар, сербів та хорватів» (проф. Т. Д. Флоринський); «Історія сербської та хорватської літератури», «Граматика слов'янських мов», «Історія польської літератури» (проф. О. М. Лук'яненко); «Історія нової сербської літератури» (проф. А. І. Степанович) та ін. На слов'яно-російському відділенні викладалася «Слов'янська палеографія» (доц. С. І. Маслов), «Історія Росії» (акад. В. С. Іконников) та «Історія України» (проф. М. С. Грушевський)¹.

Зі встановленням більшовицької влади в Україні лише окремі вчені Києва, ризикуючи своєю кар'єрою та свободою, прагнули зберегти попередні напрацювання зі слов'янознавства та підтримували контакти з колегами, у тому числі з югославськими уче-

ними. Найскравішим прикладом у цьому аспекті є постать професора Київського університету Андроника Іоанікійовича Степовича (Дудка-Степович) (1856–1935). Окрім нього, слід пригадати ще кількох українських учених, які своєю наполегливою працею певний час здійснювали славістичні виклади в університеті. Зокрема на відділенні слов'янської філології Є. А. Рихліком читалися курси «Історія польської літератури», «Історія південних слов'ян». М. Л. Туницький викладав новітню історію болгарських та сербських літератур, а С. І. Маслов читав курс слов'янської палеографії.

Значних успіхів у славістичних дослідженнях досягнув Євген Антонович Рихлік. Одним з основних напрямків його наукової роботи була богемістика. Аналіз наукової роботи вченого, в якій розглядається поетична творчість Ф.Челяковського, дає підстави вважати її першим у вітчизняному літературознавстві комплексним дослідженням біографії та спадщини одного з найвідоміших поетів чеського Відродження першої половини ХІХ ст.

Друга половина 1920-х рр. стала найпліднішим періодом чехознавчих досліджень Є. Рихліка. У низці наукових та науково-популярних праць, рецензій, історіографічних оглядів він знайомив українського читача з особливостями музичної культури Чехословаччини, досягненнями чеської етнографічної науки, новинками чеської художньої та наукової літератури.

Окрім богемістики, учений цікавився полонознавством. Основним напрямком цих досліджень стало вивчення українсько-польських літературних взаємин першої половини ХІХ ст. У другій половині 1920-х рр. Є. Рихлік оприлюднив низку наукових оглядів та рецензій, у яких інформував українську громадськість про розвиток польської етнографії та театрального мистецтва².

У січні 1929 р. Президія ВУАН створила Кабінет для вивчення національних меншин України при Етнографічній комісії. 17 січня 1930 р. Є. Рихліка було обрано виконувачем обов'язків керівника Кабінету. Зусиллями вченого Кабінет національних меншин був внесений до кошторису ВУАН на 1929/1930 рр. і отримав власне приміщення. 5 січня 1931 р. проти Є. Рихліка було висунуто обвинувачення у контрреволюційній діяльності на користь Чехословаччини. 13 червня 1931 р. вченого засудили за статтями 54-6 та 54-11 КК УСРР і ув'язнили терміном на 10 років. Покарання вчений відбував у виправних закладах Управління Сибірських виправно-трудоових таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. У 1937 р. він помер за нез'ясованих обставин³.

Не менш трагічно склалася доля українського письменника, перекладача і дослідника слов'янської філології Михайла Драй-Хмари (1889–1939). Інтерес до слов'янознавства він проявив ще навчаючись в Київському університеті. Як здібного студента університету та члена Слов'янського товариства «Семінарія», у 1913 р. М.Драй-Хмару було відправлено у закордонне відрядження; він працював у бібліотеках та архівах Львова, Будапешта, Загреба, Белграда, Бухареста, вивчав слов'янські мови та написав дослідження про хорватського письменника А. Качича-Міюшича, за яке отримав золоту медаль університету. Після вимушеного переїзду до Саратова 1917 р. М. Драй-Хмара повернувся в Україну, де відновив свою працю в Київському університеті. Упродовж 1918–1923 рр. він працював на кафедрі слов'янознавства Кам'янець-Подільського університету професором-славістом, редагував «Записки Кам'янець-Подільського університету» (1919–1920), співпрацював з І. Огієнком.

У 1923 р. повернувся до Києва, де працював на кафедрі українознавства Медичного інституту, кафедрі лінгвістики у Всеукраїнській Академії наук, у Комісії зі складання словника нової української мови, Комісії дослідження історії української мови (спільно з акад. А. Кримським редагував науковий збірник), водночас викладав у Сільськогосподарському інституті, у польському Педагогічному інституті, працював в Науково-дослідному інституті мовознавства та в Українському інституті лінгвістичної освіти. Та не дивлячись на величезний внесок М. Драй-Хмари у розвиток науки і освіти, 1933 р. він був звинувачений у причетності до контрреволюційної діяльності та заарештований⁴.

До наукових інтересів М. Драй-Хмари завжди відносилися питання слов'янознавства. Йому належить цикл лекцій зі слов'янознавства, прочитаних студентам історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського університету. Та державна політика УСРР, як вже зазначалось, спрямовувала науку та вищу освіту до скорочення слов'янознавчих досліджень і викладів. М. Драй-Хмара боляче переживав занепад славістики. Після виходу критичної статті російського лінгвіста Р. О. Якобсона «ÜberdieheutigenVoraussetzu

ngenderrussischenSlavistik)⁵, де йшлося про проблеми розвитку славістики в Україні, М. Драй-Хмара написав своєрідну статтю-відповідь⁶. Загалом, його стаття була присвячена I-му Конгресу слов'янських філологів, що відбувся у Празі 1930 р., і мав за головну мету організувати методологічні розробки питань славістики. М. Драй-Хмара вказав на те, що робота радянських вчених на цьому Конгресі «гостро відрізнялася» від роботи їх закордонних колег. Йдеться про марксистське спрямування тодішньої вітчизняної науки. Зокрема письменник писав: «Справді, розквітає русистика, україністика та білорусистика. Та ще й орієнталістика. Що ж до славістики, то вона не має певної системи, певних методологічних принципів. До якоїсь міри можна говорити про розвиток у нас слов'янського мовознавства (праці Щерби, Грунського, Дурново, Трубецького, Булаховського та ін.), та поза цим у нашій славістичній науці немає нічого ґрунтового й визначного...»⁷.

М. Драй-Хмара не тільки вдався до критики, але й запропонував реальні кроки виходу зі складної ситуації, в яку потрапила славістика в Україні у 20–30-ті роки ХХ ст. Зокрема він звернув увагу на основні завдання, що потрібно виконати найближчим часом, аби вирішити нагальні проблеми розвитку славістики: утворити в Академії наук комісію для вивчення культурного та соціально-економічного життя слов'янських народів, де вивчали б мови, літератури, етнографію та історію західних і південних слов'ян не тільки з генетичного, а й з функціонального погляду; зорганізувати систематичне видання слов'янської перекладної белетристики; налагодити щільний зв'язок української науки та літератури з наукою та літературою західних і південних слов'ян, відряджаючи науковців до слов'янських країн⁸.

М. Драй-Хмара залишив чималий науковий доробок, представлений статтями, передмовами, коментарями, рецензіями на видання слов'янських колег. Для нашого дослідження значний інтерес складає рецензія на працю сербського фольклориста В. Чайкановича «Сербські народні оповідання», де вміщено 29 рукописних збірок, що зберігаються в архіві Етнографічної комісії Сербської Академії в Белграді.

Своєю активною громадською позицією та науковими доробками М. Драй-Хмара прагнув змінити на краще ситуацію зі слов'янознавчими дослідженнями в радянській Україні у міжвоєнний період. Проте незацікавленість держави у розвитку цього напрямку науки, була головною перешкодою на шляху реалізації планів письменника та його однодумців.

Найбільшу роботу із налагодження зв'язків з югославськими вченими, як вже зазначалося, зробив київський славіст А. І. Степович. У своїй автобіографії вчений писав, що він мав чорногорське походження – його предки у XVIII ст. переселилися в Російську імперію з Балкан⁹. Народився А. І. Степович 1856 р. в с. Лебединці (нині Срібнянський р-н Чернігівської обл.). Визначальним у його житті стало те, що він виріс і виховувався у будинку прилуцького поміщика Григорія Павловича Галагана разом з його єдиним сином Павлом. Там А. Степовича підготували до вступу в другий клас 2-ї Київської гімназії. З п'ятого класу він навчався у Київській гімназії імені Павла Галагана (відкриту Г. Галаганом 1871 р. з метою увічнення пам'яті раптово померлого сина Павла), яку і закінчив 1875 р. Напевне, саме югослов'янське коріння зіграло не останню роль у тому, що Андроник ще з часів навчання у гімназії зацікавився слов'янською філологією, і, перш за все, югослов'янською. Провідну роль у становленні його як дослідника зіграли вчителі В. Сиповський, П. Житецький, О. Котляревський.

Завершивши навчання у гімназії, А. Степович вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, після закінчення якого отримав запрошення продовжити підготовку до професорського звання. Але через матеріальні проблеми (мав утримувати сім'ю) змушений був відмовитися, натомість почав викладати одразу в кількох навчальних закладах Києва. Склалося так, що після пробної лекції 1892 року А. І. Степовича взяли на посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології Київського університету, де він тривалий час читав лекції і проводив практичні заняття з історії слов'янської філології. 1920 року А. І. Степович став професором кафедри.

Від самого початку викладання в університеті вчений почав реалізовувати свій задум – створювати цикл книжок з історії сербської, болгарської, чеської та польської літератур. Зокрема, в 1893 р. він надрукував «Нариси з історії слов'янських літератур», у яких подав розвідки про сербських та чеських письменників. Наступна велика праця – «Нариси історії чеської літератури» (1896) – отримала високу оцінку фахівців і була удостоєна премії графа Л. Толстого. 1899 року вийшов друком «Нарис історії сербохорватської літератури»¹⁰.

Свою діяльність у сфері славистики А. Степович не обмежив стінами університету. Він брав активну участь у роботі товариств, причетних до слов'янської справи. Зокрема, у рамках Київського слов'янського товариства (створеного 1869 р.) уклад і опублікував славистичні науково-літературні збірники «Славянская беседа» і «Рассвет», для яких сам виконував переклади і писав статті. Також під егідою Товариства А. І. Степович займався добродійною діяльністю. Зібрані кошти пересилалися тим слов'янським народам, які потребували допомоги. Після таких акцій вчений часто отримував листи-подяки від своїх колег. Так, у 1896 р. з Сербії надійшов лист від П. Поповича, у якому йшлося про велику роль слов'янського товариства з Києва і А. Степовича особисто у справі допомоги югослов'янам Боснії і Герцеговини¹¹.

Київську наукову громаду А. І. Степович завжди вражав своїми знаннями і любов'ю до літератури югослов'ян, оскільки постійно слідкував за всіма подіями у культурному житті Югославії. Саме з ініціативи вченого 22 жовтня 1899 р. в Київському університеті відзначили п'ятдесятиріччя діяльності сербського поета Змай Йована Йовановича. А. І. Степович виступив із головною науковою доповіддю, в якій проаналізував творчу діяльність поета, де справедливо зазначив, що з літературною спадщиною З. Йовановича мало обізнана навіть київська інтелігенція, тому більшу частину свого виступу А. І. Степович присвятив тому, що з пам'яті читав вірші сербського поета¹².

А. І. Степович намагався бути у курсі справ усіх світових наукових новацій зі слов'янської філології. Більше того, його охоче запрошували до співпраці. Зазвичай, найбільший інтерес А. І. Степович проявляв до співпраці з югославськими вченими. Ще до встановлення радянської влади дослідник їздив у наукові відрядження до Сербії, Хорватії, працював у бібліотеках та архівах Франції, Німеччини та Австрії, де зберігалися матеріали зі славистики¹³. За потреби він також робив запити до інших іноземних бібліотек, які надсилали йому літературу.

Тісну співпрацю А. І. Степович налагодив з бібліотекою Югослов'янської академії наук, що у Загребі. Останні книги, скоріш за все, вчений отримав з Хорватії восени 1899 р., з-поміж яких була праця «Огляд історії сербсько-хорватської літератури»¹⁴. Питання обміну літературою А. І. Степович обговорював з професором Загребського університету Ніколою Андричем, котрий інформував київського колегу про всі справи у науковому житті югослов'ян¹⁵. Зокрема, повідомляв, що на різних факультетах Загребського університету навчається 11 українців, 13 поляків і 232 росіянина¹⁶. Аж до встановлення радянської влади в Україні А. І. Степович теж надсилав колегам і друзям на Балканах свої книги й ті дослідження зі славистики, які публікувалися в Києві. З поміж адресатів був сербський архімандрит Никифор Дучич, замовлення якого регулярно виконував київський професор¹⁷.

Після встановлення радянської влади в Україні А. І. Степович продовжував працювати в Київському університеті. Проте згодом свою діяльність на кафедрі йому довелося згорнути, оскільки 1924 р., за рекомендацією партійних органів, кафедру ліквідували як «неактуальну» інституцію¹⁸.

Таку політичну «неактуальність» щодо дослідження слов'янської філології у радянській Україні А. І. Степович відчув ще до закриття кафедри. Щоразу вченому ставало все важче публікувати свої наукові розвідки чи видавати нову книгу. На всі запити професора щодо фінансування того чи іншого видання влада давала негативні відповіді. Тому науковець звернувся за допомогою до своїх колег у Белграді, які відгукнулися на його прохання. Так, у серпні 1921 р. А. І. Степович надіслав белградському професору Г. Радовичу текст своїх лекцій, який мав їх видати на державні кошти Королівства сербів, хорватів та словенців¹⁹. Таке прихильне ставлення на Балканах до праць київського вченого було викликане не лише походженням А. І. Степовича, але і його науковою діяльністю, яку знала й цінувала світова наукова громадськість.

1922 р. в Берліні надрукували працю українського вченого Д. Дорошенка «Слов'янський світ в його минулому і сучасному». Долучився до цього й А. І. Степович як рецензент. Учений надзвичайно серйозно поставився до завдання і провів висококваліфікований аналіз роботи Д. Дорошенка, доклавши чимало зусиль, щоб внести уточнення та усунути недоліки, що загалом підвищило якість роботи²⁰.

Згодом А. І. Степович відзначав, що Д. Дорошенко провів велике дослідження, і його робота «...додала суттєвої ваги українській науці загалом. Адже це була перша книга такого змісту. До цього українські студенти змушені були вивчати славистику за російськими

виданнями»²¹. Таким чином, А. І. Степович фактично долучився до видання, яке стало першою українською візитацією наукової славистики за кордоном.

Чималий інтерес викликають відгуки А. І. Степовича на праці закордонних учених із югославської тематики, які друкувалися в київських наукових періодичних виданнях. Через ці відгуки наукова спільнота Києва дізнавалась про останні досягнення балканських колег, адже доступними ці праці, як правило, були лише А. І. Степовичу, єдиний примірник яких йому висилали науковці з Сербії та Хорватії. Так, розгорнуту методологічну оцінку було дано роботі Людвіка Куби «Про стару Сербію», присвячену турецькому завоюванню земель югославських народів²².

Як співробітник новоствореної Всеукраїнської академії наук (ВУАН) А. І. Степович публікував рецензії та бібліографічні огляди. Нерідко відгуки київського слависта й після встановлення радянської влади залишалися єдиним джерелом, з якого в Україні можна було дізнатися про останні наукові здобутки у славистиці Югославії та інших країн. Так, 1926 р. у «Записках» ВУАН (УАН) було надруковано 12 праць і рецензій ученого.

Щоразу після надходження до Києва празького періодичного наукового видання «Slovensky Prehled», у який друкувалися дослідження і югославських учених, А. І. Степович аналізував кожну статтю цього часопису. Він зробив огляд дослідження сербського вченого Драгутіна Прохазки, котрий свою працю присвятив аналізу новітньої сербської літератури. Український вчений не погоджувався з деякими твердженнями сербського колеги, зауваживши, що визначення Воєслава Ільча як сербохорватського модерніста було помилковим²³. А. І. Степович був солідарним з хорватським дослідником Міланом Беговичем, який відніс В. Ільча до неоромантичного напрямку.

Також у «Записках» УАН А. І. Степович опублікував розширений відгук на книгу хорватського дослідника Векослава Клаїча «Книгарство в Хорватії»²⁴. Український учений вказав, що це видання подає не тільки історію розвитку книгарства в Хорватії, але й аналізує становище освіти і культури в країні упродовж кількох століть. На підставі досліджень професора Загребського університету А. І. Степович висловив своє захоплення успіхами хорватів у друкарстві, які 1909 р. мали дев'яносто сім друкарень – «число дуже поважне для народу, що зазнавав утисків од маляр, німців, італійців і що добився повної національної волі вже аж тоді, як розпалася по революції Австро-Угорська держава»²⁵.

Успіхи хорватів у розвитку власної вищої школи були проаналізовані також у книзі «Університет Королівства сербів, хорватів і словенців», що вийшла друком у Загребі 1925 р. за редакцією професора Драгутіна Баранича. Це видання також не залишилося поза увагою А. І. Степовича. Він написав розлогу рецензію, де дійшов висновку про те, що політична доля хорватів тісно переплелася з історією становлення Загребського «всеучилища»²⁶.

Популяризуючи успіхи хорватів, сербів та інших югослов'ян, А. І. Степович із сумом констатував занепад славистики в радянській Україні. Наприкінці 1920-х років практично єдиним центром славистики у Києві залишалося Товариство Нестора Літописця. Про його тодішню діяльність йдеться у матеріалах чеського журналу «Slavia», зокрема у статті, присвяченій 50-річчю цього товариства. Становище цієї авторитетної організації празьке видання визначало як достатньо критичне – «позбавлене приміщень в університеті, без можливості видання «Чтений», де лише зусиллями наукової громадськості ще проводяться зібрання».

Товариство кілька разів збиралося під головуванням А. І. Степовича й обговорювало питання щодо підготовки славистичного з'їду в Празі, який мав відбутися 1929 р. Проте довести цю справу до успішного завершення А. І. Степовичу не вдалося через стан здоров'я. Ще 1930 р. вчений підтримував зв'язки зі Словниковою комісією АН СРСР у Ленінграді, надсилав їй деякі свої матеріали, що й стало його останньою підтримкою славистичних студій в Україні. Помер А. І. Степович 26 жовтня 1935 р. у Києві²⁷. Нині ми по-новому відкриваємо для себе доробок і факти життя київського слависта й бачимо, що багато справ, які він робив для розвитку славистики в Україні, потрібно надалі розвивати, аби гідно продовжити традицію вітчизняних дослідників.

Загалом, у радянській Україні у 1920–30-ті рр. лише окремі вчені мали інтерес до вивчення історії, літератури і традицій слов'янських народів. Помітний внесок у збереженні слов'янознавства в УСРР зробили такі дослідники, як Є. Рихлік, М. Драй-Хмара, М. Туницький. Вони викладали славистичні курси у вузах України, вивчали історію, літературу,

мову південних і західних слов'ян. За відданість своїй справі зазнали утисків і репресивних дій з боку влади. Науково-викладацька праця, яку вони розгорнули, не влаштовувала радянську владу як така, що не популяризувала ідеологічні догми більшовиків.

Найяскравішим представником слов'янознавчих досліджень був професор Андроник Іоаникійович Степович. Після його смерті українська наука фактично на кілька десятиліть втратила славістичну школу, до формування якої долучився А. І. Степович. Припинилися контакти з ученими Королівства Югославія, нікому було інформувати наукову громадськість України про здобутки колег на Балканах. Його учні могли б продовжити справу свого вчителя, але започаткована традиція була брутально перервана тоталітарною машиною, яка стирала всі напрацювання попередників, в обмін пропонуючи лише пропагандистські штампи комуністичної ідеології.

¹ Кафедра історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/kafedry/Rukkas/istoria.htm>

² Павленко, Л. А. Науково-педагогічна та громадська діяльність Євгена Рихліка: автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2007, с. 13.

³ Там само, с. 12.

⁴ Рева, Л. Славістичний дискурс Михайла Драй-Хмари. – Режим доступу: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/13617>

⁵ Jakobson, R. ÜberdieheutigenVoraussetzungenderrussischenSlavistik // Slavische Rundschau. 1929. – № 8.

⁶ Драй-Хмара, М. Проблеми сучасної славістики // Пролетарська правда. – 1929. – 22 грудня. – С. 6.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського (ІР НБУ). – Ф. 179. Спр. 1, арк. 10.

¹⁰ Паламарчук, О. А. І. Степович – знаний український учений-славіст і педагог / О. Паламарчук, О. Чмир // Проблеми слов'янознавства. – 2008. – Вип. 57. – С. 246.

¹¹ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 179. Спр. 725, арк. 2.

¹² Там само. – Спр. 73, арк. 2–14.

¹³ Там само. – Спр. 4, арк. 1.

¹⁴ Там само. – Спр. 336, арк. 1.

¹⁵ Там само. – Спр. 434, арк. 2.

¹⁶ Там само. – Спр. 75, арк. 6.

¹⁷ Там само. – Спр. 468, арк. 16.

¹⁸ Там само. – Спр. 4, арк. 3.

¹⁹ Там само. – Спр. 266–267, арк. 1.

²⁰ Там само. – Спр. 15, арк. 47.

²¹ Там само. – Спр. 15, арк. 47.

²² Там само. – Спр. 40, арк. 1–3.

²³ Степович, А. Рецензії // Записки Історично-філологічного відділу. Кн. 7–8. К.: 3 друк. Української академії наук, 1926, с. 526.

²⁴ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 179. Спр. 75, арк. 5.

²⁵ Степович, А. Рецензії // Записки Історично-філологічного відділу. Кн. 7–8. К.: 3 друк. Української академії наук, 1926, с. 529.

²⁶ Там само.

²⁷ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 179. Спр. 72, арк. 5.